

О.В. Попова

Макіївський економіко-гуманітарний інститут, м. Макіївка, Україна

МЕТАМОРФОЗИ ТЕРМІНА «ІДЕНТИЧНІСТЬ» У ЗАХІДНІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена інтерпретації категорії «ідентичність» у європейській філософській традиції від Парменіда до П. Рікера. Авторка виокремлює головні чотири парадигми її тлумачення: космологічну, теоцентричну, новоєвропейську та сучасну. У статті також простежується еволюція змістовних значень слова «ідентичність» у західній та вітчизняній філософії та інших галузях гуманітарного знання.

Проблема ідентичності, особливо національної, є досить популярною серед української наукової спільноти. Це обумовлено, з одного боку, тим, що визначення української ідентичності може бути певним теоретичним засобом створення національної держави, ще одним ідеологічним кліше, за допомогою якого ті чи інші політичні сили вибудовують нові аргументи у боротьбі за владу. Проте, з іншого боку, теоретичне вирішення цієї проблеми допомагає висвітлити справжній національний інтерес, усвідомлення якого є необхідною компонентою розвитку українського суспільства, спроможного обумовити його життєздатність. Сама ця проблема не є специфічною для України. Проблема національного взагалі й національної ідентичності зокрема була досить сталою у ХХ столітті, а в нинішні часи вона тільки загострилася.

Велика кількість публікацій на цю тему у нас і на Заході свідчить, що сама проблема ідентичності є неоднозначною в теоретичній свідомості. Навіть ключове поняття «ідентичність» розуміється сучасними дослідниками досить різнопланово.

Дискурс історико-понятійних джерел слова «ідентичність» дозволить нам ясніше подати аналіз суб'єктивності в сучасних теоріях. **Метою статті** є дослідження семантичних аспектів поняття «ідентичність», аналіз його розвитку в руслі історії філософії та виокремлення основних напрямків його інтерпретації.

Термін «ідентичність», модний у сучасному філософському лексиконі, є одним із найдавніших термінів західної метафізики. Слово «ідентичність» в українській мові, як і «идентичность» у російській, «identity» в англійській, «identite» у французькій, «der Identität» у німецькій мові походять від латинського «idem» і пізньолатинського «identitas» – тотожність, що широко вживалося у середньовічній схоластиці. Означальні займенники «idem» та «ipse» мають досить близьке значення у латинській мові, перше з них відповідає українським словам «той же», «він же», друге – «сам», «самість». Далі ми зупинимося детальніше на діалектиці значень цих слів, що стали основою для концепту філософської категорії ідентичності, а зараз зауважимо, що вони є аналогом давньогрецького займенника «**αὐτό**» – «сам», «самий», «сама», який при наявності різноманітних суфіксів, закінчень і артиклів утворює безліч мовних конструкцій [1]. Цей означальний займенник **αὐτό** став основою цілої серії слів, наявних практично в усіх сучасних мовах – від автомобіля та автомата до автокефалії та автономії. Сучасний канадський філософ Ч. Тейлор, відзначаючи, що «елліни, як відомо, могли сформулювати максимуму γινώθι σαυτον – пізнай себе», стверджує, що «вони зазвичай не говорили про людину як про **τό αὐτό** і не вживали цього терміна в такому контексті, у якому ми переклали б його за допомогою невизначеного артикля» [2, с. 157-158], (тобто як self – Я, самість). З «**τό αὐτό**» («те саме») утворився прикметник «**ταυτό**» («тотожний», «ідентичний») та імен-

ник (жіночого роду) «ή ταυτότης» («тотожність»). Латинське слово «idem», у свою чергу, можна вважати аналогом грецьких «τό αὐτό» та «ταυτό» (звідси – тавтологія, буквально, те ж саме) [3, с. 69].

Давньогрецьке слово «τό αὐτό» відіграло найбільшу роль в історії західної метафізики. Вислів Парменіда: «τό γάρ αὐτό νοεῖν τε καί εἶναι» («те саме є думка й буття») започаткував філософію тотожності (ідентичності), став джерелом європейської філософської традиції [3, с. 71].

Платон активно використовував слово «ταυτό» («ідентичне», «тотожне», «те ж саме»). У своєму відомому міркуванні в діалозі «Держава» він стверджує, що філософи – це «люди, способные постичь то, что вечно тождественно (ταυτό) самому себе...» [4, с. 221]. Зауважимо, що в новітньому українському перекладі цього діалогу слово «тотожний» («ταυτό») зовсім не вживається: «...філософи виявляються людьми, яким під силу охопити думкою те, що завжди є тим, чим є...» [5, с. 177]. Але Платон застосовує саме поняття «ταυτό» («тотожного»), яке має в нього космологічне значення. У своїх пізніх діалогах «Софіст» і «Тімей» він проводить знамениту діалектику п'яти категорій: буття, тотожності, відмінності, спокою та руху. Так у «Тімеї» «тотожне» («ταυτό») перетворюється на коло нерухомих зірок, а «інше» – на коло планет [6]. Космічні сфери уподібнюються Платоном до царин душі. Діоген Лаертський наводить такі міркування Платона про душу: «Зсередини з усіх боків душу оточує тіло по колу. Складається вона з першооснов і гармонійних відстаней, розділена на два дотичні кола, з яких внутрішнє коло у свою чергу розділене шістьма розрізами на сім кіл. Це коло рухається поперек ліворуч і зсередини, а інше – вбік праворуч. Влада належить зовнішньому колу, тому що інше розділене зсередини. Зовнішнє коло є колом Тотожного (ταυτόν), внутрішнє – коло Іншого. Цим Платон доводить, що рух душі є рухом цілого й обертанням планет» [7, с. 170]. Ідентичність душі, її рівність самій собі тут уподібнюється сфері гармонічного Космосу, що найбільшою мірою є характерним для космологічної антропології стародавніх греків. Однак ще у давнину Платона звинувачували у відсутності чіткої термінології: суттєвим є й те, що його стиль був іншого роду – він турбувався більше про образність і поетичність, ніж про чітку термінологію. У спадщині Арістотеля ми стикаємося з іншою проблемою. Незважаючи на те, що він прагнув до граничної категоріальної суворості, проте твори зрілого Арістотеля, що дійшли до нас, здебільшого, – це стилістично неопрацьовані конспекти його лекцій у Ликеї. Недаремно А.Н. Чанишев називав «Метафізику» Арістотеля напівфабрикатом [8, с. 368].

Разом з тим Арістотеля по праву вважають творцем першої системи філософських категорій. Стагірит присвячує категорії тотожного (ταύτά) дев'яту главу п'ятої книги «Метафізики». Він пише: «...тотожність (ταυτότης) є свого роду єдність буття або речей числом більш ніж одна, або однієї, коли її розглядають як щось більше, ніж одна (наприклад, коли про неї говорять, що вона тотожна самій собі, тому що в цьому випадку її розглядають як дві)» [9, с. 164]. Арістотель не знаходить поняттю «тотожність» («ταυτότης») місця у своїй системі десяти категорій, проте тотожність і відмінність стають у нього основними характеристиками буття.

Активно використовує поняття «тотожність» (ταυτότης) засновник неоплатонізму Плотін. У своїй сьомій Енеаді «Про те, як і чому існує безліч ідей, і про благо», він пише: «Якби ці дві сутності були зовсім тотожні, це значило б, що сам розум не виступив у них зі своєї єдності, а тому що в дійсності обидві такі сутності завжди необхідно різні, то розум, що спонукається прагненням до різноманітності, вбачає слідом за ними нову третю сутність, що містить у собі, подібно до них, поряд з тотожністю і відмінністю (ετεροτης καί ταυτότης)» [10, с. 121]. Неоплатонізм завершує античну парадигму світосприйняття. Ідентичність (ταυτότης) розглядається в цій семантичній парадигмі як тотожність Космосу та людської душі, філософська незворушність якої повинна відповідати нерухомості зоряних світил, що свідчить про самототожність Єдиного у самому собі.

З філософського словника античності «ταὐτότης» потрапляє в патристику, де проблемі ідентичності та відмінності приділяється особлива увага у зв'язку з обґрунтуванням догмата про єдність трьох Осіб Божественної Трійці.

Розробляючи несуперечливе вчення про сутність Бога й трьох Його іпостасей, греко-мовна патристика (особливо капподокійські Отці церкви) активно використовувала філософський апарат античності і, зокрема, діалектику тотожності та відмінності. Для розв'язання тринітарної проблеми застосовуються п'ять платонівських категорій: буття, відмінності, тотожності, спокою та руху. Ідучи шляхом давньогрецької філософії, християнство до IV сторіччя дійшло висновку, що сутністю світу є діалектика його *самото-тожної відмінності*, в основі її – сталість і плинність, спокій і рух, буття та тотожність. На підставі цих же «рівновеликих і рівноцінних» категорій доводилося, що поряд із тотожністю Осіб у Бозі існує їх субстанційна (не зовнішня, а реальна) відмінність. Три Особи Трійці і тотожні (за буттям), і реальні (за іпостасю, субстанційно) [11, с. 58].

Між 1105 і 1116 роками середньовічний схоласт Адальгард написав трактат «Про тотожне та відмінне» («De eodem et diverso») – твір, що спеціально присвячений цим платонівським категоріям. Категорія тотожного (*idem*) стає однією з найважливіших у латиномовній схоластиці.

Зокрема, використовуючи її, Томас Аквінат остаточно затверджує основний принцип середньовічної філософії: «Dicendum quod bonum et ens sunt **idem** secundum res» – «Благо й буття в дійсності є ідентичними» [12, с. 133]. У такий спосіб термін «*idem*» і похідний від нього «*identitas*» починають активно використовуватися у схоластичному лексиконі. Наприклад, той же Аквінат писав: «Там, де є єдність субстанції, там не може бути й мови про подібність або рівність, але тільки про тотожність (*identitas*)» [12, с. 112].

Проблема тотожності-*identitas* посідає найважливіше місце й у філософській спадщині мислителя, вчення якого з'єднує епохи Середньовіччя та Відродження – Н. Кузанського. У своєму знаменитому трактаті «Про вчене незнання» він намагається пояснити саме походження слова «*identitas*», яке перекладається зазвичай як «тотожність». Є два різні російські переклади уривка з цієї роботи Кузанського, що нас цікавить. У перекладі С.А. Лопашова, наведеному у виданні творів Н. Кузанського 1937 року, переклад поданий таким чином: «Если же из местоимения *то* было образовано существительное *тожество*, чтобы можно было говорить единство, тожество, то последнее указывает на некое соотношение с единством, а тожественность отмечает связь идентичности и единства. Термины эти довольно близко соответствуют понятию о троичности» [13, с. 20].

У більш пізньому перекладі О.В. Бібіхіна, що вміщений у виданні 1979 року, цей текст має трохи інше звучання: «И если бы от местоимения «оно» образовалось словечко «оность» (*iditas*), так что можно было бы говорить «единство – оность – тождество», причем оность выражала бы отнесенность к единству, а тождество оности и единства означала бы связь, то все вместе довольно близко соответствовало бы Троице» [14, с. 131]. При всіх відмінностях цих перекладів очевидним стає пошук Кузанським усе нових семантичних відтінків слова «тотожність», яке застосовується насамперед для теологічних студій, зокрема для обґрунтування догмата Трійці. Він фактично завершує середньовічну теологічну парадигму розуміння ідентичності (*identitas*) як діалектичної тотожності та відмінності Бога та створених Ним світу і людини.

Упродовж XV – XVII століть латинське «*identitas*» стало набувати багатьох додаткових значень. Це було пов'язано, насамперед, із застосуванням цього терміна до аналізу людської суб'єктивності. У XVIII сторіччі, коли латинська мова практично втрачає свій загальноєвропейський статус мови науки, філософії та теології, слово «*identitas*» із видозміненими закінченнями вже приживається у всіх європейських мовах. Уживається воно в основному в математиці, логіці («*lex identitatis*» – «закон ідентичності»), юриспруденції та криміналістиці. Що стосується філософії, то разом з поняттям «*identitas*»

(«*identity*», «*identité*», «*der Indentät*») починають використовуватися й терміни, засновані на власних мовних конструктах. Так, уже Дж. Локк пише про «*sameness with itself*» («тотожність», «ідентичність із самим собою») у своїй «Розвідці про людське розуміння» (1694) [15, с. 380]. У французькому філософському дискурсі починає активно використовуватися слово «*même*» («тотожність»).

Що ж стосується латинського «*ipse*», то воно у філософському лексиконі практично замінюється власними займенниковими формами. Англійське «*self*», французьке «*soi*», німецьке *selbst* і похідні від них все більше починають використовуватися для аналізу людської суб'єктивності й самості. Слово «*self*» в англійській мові, подібно до давньогрецького «*τό ἑαυτό*», довгий час означало і «моє власне», і «таке ж». У XVI – XVII сторіччя воно здобуває сучасне значення. В англійській мові, наприклад, слово «самосвідомість» здобуває своє сучасне значення в період з 1620 по 1690 роки. До кінця XVII сторіччя з'являються такі терміни, як «самозбереження», «самотворення», «самопочуття» і т.ін. Термін «самоконтроль» уведений А. Шефтсбері, «самобачення» – І. Бентамом, «заклопотаність собою» – С. Колдріджем. У французькій мові XVII – XVIII століть з'являються слова «інтимність, індивідуальність».

Проте слово «ідентичність» («тотожність») не було повністю витіснене з європейського філософського лексикону. Особливо популярним воно стає в німецькій класичній філософії. Наприклад, І. Кант у своїй знаменитій «Критиці чистого розуму» писав: «Якщо предмет показаний нам неодноразово, але щоразу з тими самими внутрішніми визначеннями (*qualitas et quantitas*), то як предмет чистого розсудку він завжди є той самий і є тільки одна річ (*numerica identitas*), а не багато; якщо ж предмет є явище, тоді про порівняння понять зовсім не йдеться: хоч яким би все було однаковим з їх погляду, та відмінність місця цього явища в один і той самий час є достатньою підставою для числової відмінності самого предмета (чуттів)» [16, с. 197].

В основній роботі Г.В.Ф. Гегеля «Наука логіки» слово «**die Indentät**» (яке перекладається зазвичай як «тотожність») зустрічається 463 рази. Категорії тотожності (ідентичності) повністю присвячений цілий параграф другого розділу другої книги «Вчення про сутність».

Популярним є слово «ідентичність» і у філософії тотожності (*Die Philosophie des Indentät*) Ф.В.Й. Шеллінга. Цією філософською категорією користувалися І.Г. Фіхте, Л. Фойєрбах, К. Маркс, А. Шопенгауер, Е. Гартман, П. Наторп, Е. Гуссерль, Г. Зіммель та багато інших.

Не вийшло воно з уживання і у Т. Адорно та М. Гайдегера («*Identität und Differenz*», 1957) у німецькій філософській традиції, у Б. Рассела та К. Поппера – в англійській. Не є незвичайним це слово й у філософських глосаріях Ж.П. Сартра та А. Камю, не згадуючи навіть вже про французький постмодернізм. Однак в жодного з них, за винятком, можливо, М. Гайдегера та постмодерністів, ідентичність не є ключовою категорією та не виходить за межі традиційного новоєвропейського змістового континууму. Ця змістова парадигма розуміння ідентичності (*Identität*) визначає її насамперед як тотожність самосвідомості, власного «Я».

Започатковує нову, сучасну змістовну парадигму розуміння слова «ідентичність» фактично Ерік Еріксон. Приблизно з середини 70-х років термін «ідентичність» міцно входить у словник соціально-гуманітарних наук. У 1977 році у Франції виходить колективна монографія під скромною назвою «Ідентичність». Книга є звітом про роботу семінару, присвяченого ідентичності, що об'єднав представників найрізноманітніших галузей знання – від етнології та лінгвістики до літературної критики. Так само інтердисциплінарним виявився і збірник доповідей і статей з тієї ж теми, що вийшов двома роками пізніше в Німеччині. Але тут філософи теж поступились місцем історикам, соціологам, літературознавцям і теоретикам мистецтва. Найвищою мірою симптоматично, що в опуб-

лікованому в 1977 році німецькому перекладі праці Дж.Г. Міда «Self» передано як «Identität», і, навпаки, в англійських перекладах німецьких трактатів, присвячених «філософії свідомості», що з'являються в ці роки, «Selbst» виглядає не інакше як «identity».

У цей же період поняття «ідентичність» з'являється в довідкових виданнях, енциклопедіях і лексиконах з соціальних і історичних наук, які до середини 70-х років обходилися без згаданого терміна, ідентичності (національній, етнічній і культурній) присвячують окремі статті.

Починаючи з 80-х років потік творів, що виносять у заголовок слово «ідентичність», стає практично неосяжним. «Ідентичність» стає складовою частиною свого роду жаргону, несвідоме вживання якого перетворюється на норму наукової публіцистики й політичної журналістики.

Термін «ідентичність» набуває нового змісту в межах сучасного постмодерністського дискурсу. Ж. Делез і Ж. Дерріда проводять реабілітацію «відмінності», ставлять під сумнів висновок європейської філософської традиції, відповідно до якої тотожність домінує над відмінністю, диференціацією. Ідентичність відкрита назустріч майбутньому, на відміну від тотожності, що спрямована в минуле. Для постструктуралізму та сучасної герменевтики ідентичність – це постійне конструювання. Показовою щодо цього є концепція сучасного французького філософа П. Рікера, що у своїй роботі «Сам як інший» [17] найбільш повно характеризує семантичну діалектику поняття ідентичності. На його погляд, поняття «ідентичність» поряд зі значенням «подібність», «тотожність» має й інше значення – «самість», «унікальність», «справжність» (лат. «ipse», англ. «selfhood», нем. «Selbstheit»). Самість не є тотожністю і являє собою іншу іпостась ідентичності.

Таким чином, інтелектуальна історія слова «ідентичність» є досить складною. Воно пройшло шлях від давньогрецького займенника «αὐτό» («само») до статусу однієї з найважливіших категорій у філософських системах Платона та Арістотеля – «ταυτότης» («тотожність»). У цій першій парадигмі воно, будучи відбиттям космологічної антропології стародавніх греків, переносить властивості людської душі на непорушну гармонію Космосу.

Латинське «identitas» відбивало діалектику самоті-ipse і тотожності-idem, насамперед, у сфері теологічній, як прояв таємничої вищої єдності Бога і світу, Бога і людини. Це є визначальним для другого семантичного поля (парадигми) цього терміна.

Виникнення третьої парадигми пов'язане з епохою європейського гуманізму, коли слово «identitas», поступово витісняючись національно-мовними еквівалентами, стає відбиттям індивідуальної людської самосвідомості. Апофеозом «Identität», що розуміється як тотожність суб'єкта й об'єкта, стала німецька класична філософія.

Становлення четвертої парадигми змісторозуміння терміна «ідентичність» пов'язане з психоаналізом. Е. Еріксон надає цьому слову іншого звучання, пов'язаного, насамперед, із взаємодією індивіда та суспільства. Символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, герменевтика і філософія постмодерну вносять нові смислові відтінки у розуміння цього терміна. У концепції наративної ідентичності Рікер відновлює діалектику «idem» та «ipse» як основу діалогічної моделі соціального космосу, в основі якого лежать взаємини Я та Іншого. Втім, сучасні інтерпретації терміна «ідентичність» виходять за межі цих двох різновідів: психоаналітичного та постмодерного та потребують більш ретельного аналізу, який стане основою наших подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь / Дворецкий И.Х. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – Т. 1.
2. Тейлор Ч. Джерела себе: творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор ; [загальна редакція, пер. з англ. А. Васильченка]. – К. : Дух і Літера, 2005.

3. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге : сборник / М. Хайдеггер [пер.с нем. ; под. ред. А.Л. Доброхотова]. – М. : Высш. шк., 1991.
4. Платон. Государство / Платон. – М. : 1971. (Философское наследие). – (Сочинения : в 3 т. / Платон, Т. 3, ч. 1.).
5. Платон. Держава / Платон ; [переклад з давньогрецької та коментарі Дз.Ю. Коваль]. – К. : Основи, 2000.
6. Платон. Тимей // Платон. Сочинения : в 3-х т. / Платон. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3, ч. 1. – С. 455-542.
7. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский ; [АН СССР, Ин-т философии ; общ. ред. и вступит. статья А.Ф. Лосева]. – М. : Мысль, 1979.
8. Чанышев А.Н. Философия Древнего мира : учеб. для вузов / А.Н. Чанышев. – М. : Высш.шк., 2001.
9. Аристотель. Метафизика / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. – (Философское наследие). – (Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; Т. 1 / ред. и авт. предисл. В.Ф. Асмус. – 1976. – С. 63-368).
10. Плотин. Эннеады / Плотин ; [пер. с древнегр. Б. Ерогина]. – К. : Основи, 1995.
11. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития : в 2 книгах / А.Ф. Лосев – М. : АСТ, 2000. – Кн. 1.
12. Аквинский Ф. Сумма против язычников / Ф. Аквинский ; [перевод Т.Ю. Бородай]. – М. :Изд-во ЗАО «Вестком», 2000.
13. Кузанский Н. Об ученом незнании // Кузанский Н. Избранные философские сочинения / пер. С.А. Лопашова и А.Ф. Лосева. – М., 1937. – С. 5-158.
14. Кузанский Н. Об ученом незнании // Кузанский Н. Сочинения : в 2 т. / сост. В.В. Бибихина. – М. : Мысль, 1979. – Т. 1. – С. 47-184.
15. Локк Д. Розвідка про людське розуміння : у чотирьох книгах. – Х. : Акта, 2002. – Кн. 2 : Про ідеї / Д. Локк ; [пер. Н. Борондукової].
16. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант ; [пер. з нім. та прим. І. Бурковського]. – К. : Юніверс, 2000.
17. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер ; [пер. з фр. В. Андрушко та О. Сирцова]. – К. : Дух і літера, 2002.

О.В. Попова

Метаморфозы термина «идентичность» в западной философской традиции

Статья посвящена интерпретации категории «идентичность» в европейской философской традиции от Парменида до П. Рикера. Автор выделяет четыре главные парадигмы её толкования: космологическую, теоцентрическую, новоевропейскую и современную. В статье также прослеживается эволюция содержательных значений слова «идентичность» в западной и отечественной философии и других областях гуманитарного знания.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2009.